

ՀԱՅ-ՎԵՐՆԵՑ

Դ

(ՏԵՍ յէջ 10)

ՔԱՅՈՑ երթեւեկն թէ այս և թէ ուրիշ իտալիոյ քաղաքները՝ ի միջին և վերջին եւս դարս, զլխաւոր երկու բանի համար էր. վաճառականութեան և կրօնից. այս ետքինիս վկայ են շատ անգամ յիշեալ իրենց հոգեւտունք կամ վանաստուղ և եկեղեցիք յայլեայլ քաղաքս, ո՛ր և է պատճառաւ եկած և բնակած ալ ըլլան. Ոմանց դիտումն պարզապէս բարեպաշտական եղած է, ուխտաւորութեամբ, այսինքն սրբազան և ուխտի տեղեաց զալ տեսնել, աղօթել, զլխաւոր ուխտատեղին յայտ է թէ ի Հռովմ էր, Ս. Առաքելապետաց եկեղեցիքն. Ուխտից հետ՝ զգօն կամ հետաքնին անձինք կը միացընէին աշխարհատեսութեան փափագն ալ. այս ալ յատուկ բնաւորութիւն մ'էր և պէտք էր ըլլալ մեր ազգայնոց, որ ի մէջ ազգաց թէ ոչ առաջին աշխարհաշրջիկ կամ աշխարհաքաղաքացի կրնան ըստել, այլ ոչ և երկրորդ. Այս երկու պիտմունքն յորպորեր է բարձր Հայոց արդէն ուխտաշատ Եզրնկայ գաւառին մէկ ուխտատեղւոյ առաջնորդ եպիսկոպոսը, Մարտիրոս, երկար ժամանակ և երկար ճամբորդութիւն ընել յԵւրոպա, 1491-7 տարիներու միջոց :

Այս թուականներէն շատ տարիներ առաջ (թերեւս 25 կամ 30), կը յիշուինա նոյնպէս եպիսկոպոս կոչմամբ և «Սպասաւոր Ս. Լուսաւորչին Ս. Գերեզ-

մանին» . երբ այն կողմերը ասպատակեց Ճիհան շահ Սեախոյ Թուրքմանաց իշխողն (զոր յետոյ սպանեց Ուզուն Հասան և միապետեց), կողոպտելով ու գերելով զԴերջան, զատ յայլոց՝ Ամիրխէր անուամբ մէկու մ'ալ երկու դստերը գերի ըրաւ իր հեծելոց . այս խեղճ հօր գթալով Եղընկայ վանորէից առաջնորդը և եպիսկոպոսը վկայական գիր տուին, որ շրջի ողորմութիւն ժողովելու և փրկանք տալու զասկացը . այս վկայագրաց մէկն ալ էր Մարտիրոս, որ գուցէ այն ատենէն կը փափագէր յաջողագոյն դիտմամբ ճամբորդելու . և կը կատարէ փափագը՝ վայելապէս . բեռ կ'ուզեմ՝ լաւ և սուղ՝ դիտողութեամբ, և ոչ չափազանցօրէն կամ ի հարեանցի, ինչպէս ոմանք ըրած են, և 'ի մասնաւորի զվէնետիկ տեսողը և զրողը . որոյ եկեղեցեաց և կամրջաց բազմութեան վրայ զարմացած՝ քանի մի հազար կ'ըսեն փոխանակ հարիւրոց, նոյնպէս ալ եկեղեցեաց կանթեղաց և սպասուց :

Լսենք ինչ կ'ըսէ կամ կը գրէ . «Ես Մարտիրոս, միայն անուամբ Եպիսկոպոս Եղընկայի, ի Ս . Կիրակոսու յանապատէն, ի Նորգիւղա գերդէն, ի վաղուց հետէ փափագէի ի Ս . Գլխաւոր Առաքելոցն Գերեզմանին տեսանելոյ . և յորժամ հասեալ ինձ անարժանս արժանաւորել տեսլեան նոցա, և հանապազ սիրտս փափագէր, բայց ումեք ոչ կարէի յայտնել ըզ խորհուրդ սրտի իմում . Թովին ԹՃԼԸ (1490) հոկտ . Իթ . յեւայ ես իմ վանացն, և եկայ մեղաբար հասի ի յՍտամպուլ . և Առաւմտոյ յաջողու թեամբ գտեալ նաւ մի և մտի անդ, վրթանէս արկաւազօն : Թով . ՋԼԹ (1491) յուլիսի ԺԱ . ի յՍտամպուլու եւաք, մտաք ի նաւ մի ֆրանցի . և հոկտ . Ա . եւաք ի վէնէժ քաղաքն, որ է վէնետիք . մեծ և փառաւոր քաղաք . և ինքն է ի մէջ ծովու շինած . Հիֆ (74,000) տուն է . և խիստ փառաւոր և հարուստ քաղաք է . և մեծ եկեղեցի կայ ի մէջ քաղաքին, որ ԺՌ . (10,000) մարդ կու մտնէ ի մէջն, խիստ զարդարած է ոսկով . Ս . Մարկոս յաւետարանչին եկեղեցին է . և երկու երգեհոն կայ ի մէջն և երկու թեւաւոր առիւծ է շինած ի մէջն . և այլ շատ եկեղեցիք կայ ի քաղաքն, շատ վանորայք կայ ի բոլոր քաղաքին . ամէն մէջ ծով է շինած : Եւ մեծ մաշիտան (մէյտան, հրապարակ) մի կայ առաջեւ եկեղեցին Ս . Մարկոսի . ի զրանն շատ ի վեր չորս զեղին պղնձէ ձի մի շինած և կանգնեցուցած մեծ մեծ, և զմէկ ոտքին ի վեր են կայեալ⁽¹⁾ : Եւ ի հարաւային կողմ ծովու դէհն՝ հանց ծախողներն է (փոքր հրապարակին մէջ) . և երկու մեծ սիւն է կանգնեցուցած . մէկին վրայ թեւաւոր առիւծ մի, մէկային Ս . Գէորգ է կանգնել է (ըստ այլոց Ս . Թէոդորոս) : Եւ թագաւորին դարպասին պարիսպն ամէնն յոսկում զարդարած : Եւ այլ ազգի ազգի շատ բաներ . ո՞վ կարէ պատմել զքաղաքին զաղէկութիւն : Եւ կեցաք իթ (29) օր : Եւ մտաք ի նաւն և գնացաք ի ԺԳ (13) օրն յԱնգոնիայ . և

1 . Ըստ աւանդութեան Տիբեթ կամ Տրդատ Թագաւոր Հայոց բերած էր այս ձիանքն ի Հռովմ . Տես Բագմ . ԽԸ :

«անտի հասար ի Ը (8) օրն աստուածապահ մեծն ի Հռոմ», և այլն: Չորս տարի ալ թէ ծովով թէ ցամաքով Եւրոպիոյ ամէն կողմերը և Ափրիկէի եւ զերբն ալ պարտելով՝ նորէն կը դառնայ ի Հռոմ, և դարձեալ ի նաւ մտնելով՝ կ'աւարտէ գրուածը, յայտ է թէ ոչ և իր բազմաշրջիկ և հետաքննական բնթացքը:

Է. Նշանելի է որ Մարտիրոս չի յիշեր ի վենետիկ՝ Հայոց տունը և եկեղեցին. առաջինն աւելի պանդրխտաց և աղքատաց համար ըլլալով՝ հաւանօրէն ինքն հօն չէր իջեւանած. իսկ երկրորդն ալ՝ ինչպէս առաջ յիշեցինք, հազիւ թէ մատրան նմանութիւն մ'ունէր այն ատեն, և յիշուելու արժէք չունէր: Բայց գրեթէ Մարտիրոսի եկած տարին կամ աւելի առաջ Հայոց տան մէջ բնակող ազգային քահանայ մի կար Գրիգոր անուամբ, որու իր հայրենիքը գառնալու առթիւ՝ Հայոց տան վերատեսուչ տէրութեան Հոգաբարձօք՝ յորս կրող թոշակ տուեր են⁽¹⁾ իրբեւ ողորմութիւն (21 օգոստ. 1490): Նոյնպէս ալ բրած են անշուշտ ուրիշներու, ինչպէս երկրորդ տարին (1491) Ռոմեր (այլալսած անուամբ Romerio) աղքատի մի 6 կըրոս տուեր են. քանի մի տարի վերջը (1498, օգոստ 9) Յովսէփ անուամբ Հայու մ'ալ իր երկիրը գառնալու ատեն 2 կրոս: — Ոչ միայն այս անձանց յիշատակը կը յայտնեն՝ Հայոց երբեմն աւելի երբեմն պակաս թիւով, բայց գրեթէ միշտ գտուելն իրենց կոտորուած տան մէջ, այլ և այդ տան թիւ շատ նորոգութիւն, կամ մանր շէնք ու կարկաստանք, որք 50 տարինեւրուն միջոց (1443—94) 15 կամ 20 անգամ նշանակուած են առանձին հաշուէկրոց մէջ, ամէն անգամ եղած ծախուց թիւերով: հարկ է որ անկէ առաջ երկու դարուց միջոց ալ նոյնպիսի ծախքեր և շէնքեր եղած են, այլ հաշուէկրքն կորած են: — Ծախուց ստանն կամ զրամապուին Ծխանեայ թողած գումար մ'էր (տ. Բազմ: ԽԲ), որ կէսն Հայոց համար, կէսն ալ փրանկիսկեան կրօնաւորաց վենետիկոյ Ալքի կոչուած թաղին մէջ (alla Vigna). երկուքին ալ մատակարարք կամ կտակակատարք էին քաղքին ներքին երեք Հոգսողքն (Procuratori de Citra), որ և պետութեան ամենէն մեծ պաշտօնէից կարգէն են, և ամենայն հաւատարմութեամբ կատարած են Ծխանեայ իրենց յանձնած հոգը՝ Հայոց տան համար: Չսա երբեմն Տոն կ'առնուանեն և կը գրեն, երբեմն Հիշատառն կամ Հոգնտառն, իրենց լիզուով (Hospizio, Hospital կամ Domus Armenorum կամ De Armenis, Ospidal di Arminj.) տան մօտ եղած կամուրջն ալ՝ Կամուրջ Հայոց (Pons Armenorum որ և Pons Feralis).....

Աւելի խզմնութեամբ միանգամայն և ապահովութեամբ հոգալու համար՝ իրենց կողմէն գործակալ և պահապան մի կարգէին ի Տանն, զոր սովորաւ

1. Dedimus Presbitero Gregorio Armeno ituro domum suam, pro sua subventionem, amore Dei, Grossos 4. Եթէ չեմ սխալը՝ այս կրօն այն ատեն ուկի գուկաաի կէսն էր, որով ըստ Նիւթոյն կ'արժէր իբր 6 ֆրանկ, ըստ յարգի՝ շատ քաւելի:

բար Տնպահ կոչեն Castaldus, Castaldionus, բայց երբեմն ալ Prior կամ Proto, իբրեւ գլխաւոր կամ առաջնորդ, յետոյ երբեմն Պահապան, Custode, Guardiano, Vardian. Ինչուան ժԶ դարուն կէս միշտ Խաւալացիք՝ այսինքն բնիկ վենետը եղած են Տնպահքն. անկէ ետեւ ինչպէս որ կը վայլէր, երբեմն Հայ երբեմն խաւալացի, մինչև մօտ ի վերջ թիւ դարու և ի նոր շինութիւն Ս. Խաչ եկեղեցւոյ, ուսկից վերջը բոլորովին Հայոց ձեռք անցաւ թէ տան թէ եկեղեցւոյ հողը և շէնքը. պետութեան երեք հոգսողքն միակ ծանր ինդրոց կամ վիճից մէջ՝ իրենց հեղինակութիւնը կը բանեցընէին. երբեմն իրենց և Հայոց մէջ ալ վէճ եղած է, որ մերոց կողմանէ մեծ յանդիմանութեան գործ է: 1476 թուականէն մինչեւ ի կէս թիւ դարու, 25 Տրնպահից անուանք յայտնուած են, զոր յիշել աւելորդ համարիմ, բայց եթէ գէպք պահանջեն, միայն գՀայոս յիշեմ, որչափ որ ծանօթ են՝ իրենց ժամանակովն ալ.

Աղեքսանդր	1508
Սիմօն	1555—1577
Գէորգ որդի Յովհաննու	1577—588
Մկրտիչ Պարսկահայ	1595—1608
Ղազար Պարսկահայ	1617
Գէորգ Գոբիշիոյ	1643—50
Պետրոս Ոսկան	1650—58

Ժամանակագրական կարգ իրաց զատնք կը ներկայացընէ ի հարկին: — Իսկ հիմայ թիւ դարուն վերջի տարիներուն (1493—6) նոր շարժումնք մի կ'երեւի Հայոց ի վենետիկ. եկող զացողներն կ'աւելնան. որոց համար հարկ կ'ըլլայ Հոգաբարձուաց՝ այն մանր նորոգութիւններու տեղ բոլորովին նորոգել կամ վերաշինել Հայոց տունը ⁽¹⁾ որոց համար բաւական ծախք ըրին, իրենց գործակալ Գասպար Ամատի (Gasparo Amadi) Տնպահին ձեռք, վենետաց հռչակաւոր և ծիրանաւոր (կարտինայ) Պեմպոյո պատմիչն գեղեցիկ գրուածէն ալ կ'երեւի, որ այն օրերը քանի մի նշանաւոր և խօսքի տէր Հայք եկած էին, և գտնելով կամ գիտնալով թիւ դարու մէջ իրենց ծեր ազգակցին թողած կտակը և ստակը՝ Հայոց տան և եկեղեցւոյ մի շինութեան համար, ստիպեցին զՀոգաբարձուս՝ որ տունը բնակութեան, և Հայոց բնակութեան՝ պատշաճ վիճակի մէջ դնեն. անոնք ալ կատարեցին խնդիրը. բայց կ'երեւի թէ Հայք իրենց քմաց համեմատ այս կամ այն կերպով շինուածք ալ ուզէին. որոց համար աւելի եղած ծախքն ալ խոստացան և քիչ քիչ վճարեցին. և երբ ամեն բան յարմարեցաւ, մասն Հայք իրենց

¹ Pro fabrica fienda in Domo de nova fabricando, կը գրեն ի հաշուէգիւրբ, ի 23 սեպտեմ. 1494:

սեփականեալ տունը, յամի 1497. որոյ համար պայսէս կ'ըսէ պատմիչ և քերդոյ հեղինակն այն (Պէմպոյ). « Հայք, այդ հեռաւոր ժողովուրդն՝ քաղաքաւ լարութեամբ և առատամտութեամբ բնդունուած (ի վենետայ), բարեկամական » տեսարան մ'ընծայեցին քաղքին » (1): — Փափագելի էր այս Հայոց » տան բնակութեան նորոգողաց կամ նոր եկողաց անուանց և որպիսութեան վրայ աւելի ժանտութիւն ունենալ, և մեծ պատմէին վկայութիւնն աւելի բացատրել, բայց գտած տեղեկութիւննիս այսչափ է: Այն տտեն եկող զացող Հայոց միայն մէկու մի յիշատակ կայ 1495—96 տարւոյ հոկտեմբեր ամսու 5ին. որոյ անունն ալ կամ սխալ կամ իտալացեալ գրուած է, (Uno Donado Armeno sudito del Signor Turco) Տոնատոյ, Թուի Թէ տոչք բարդութեամբ անուն մ'էր (Տիրատուր, Խաչատուր, Աստուածատուր, ևն): Աղբիական ծովու մէջ նաւելու ատին, Ալպանիայի Տուլչինիոյ քաղքին վերնետեցի ծովապետն՝ կեցուց նաւը և քննեց. և այս Թուրքաց հպատակ Հալուն ապրանքը, որ կամ դիպակ, կամ չուխայ էին (Padni), փախըստեայ համարելով, նաւովը հանդերձ խաւրեց ի վենետիկ. ուր Հայն արդարացուց զինքը, ապրանաց մէկ մասը սոյն այս քաղքին մէջ գնած ըլլալով, մէկ մասն ալ Բեղարոյ քաղաքին տօնավաճառէն գնեք էր: Շահատէր և ճարպիկ Հայու աչքէն ոչ միայն մեծ շահատանն վենետիկ, այլ իտալիոյ որ և է շահու և առեւտրի բանով նաւահանգիստ կամ հրապարակ՝ չէր ծածկուեր:

Ը. ԺՉ դարուն սկիզբը նոր շարժում մ'եղաւ քաղաքական կամ վարչական, մեր և գրացի աշխարհաց մէջ, որ նորէն զրդեց վենետիկոյ հասարակապետութիւնը՝ զիտելու քննելու և ստուգելու եղածը կամ ըլլալիքը. ինչ որ ըրաւ Ուզուն Հասանի տիրապետութեան ատեն, նոյնը և Շահ իսմաէլի երեւնալուն, որ գրեթէ իր (մօր կողմանէ) պապուն պէս, և գուցէ աւելի քաղաքագիտութեամբ և զինուորական կրթութեամբ՝ բարեկարգ և տեսող տէրութիւն մի հաստատեց, որ կոչեցաւ Շահ—Ալֆեանց Պարսից Թագաւորութիւն, իրբեւ երկու դար նոյն ցեղի յաջորդութեամբ: Իսմայէլ ի մանկութեան մեծ վտանգի մէջ ընկած և գրեթէ Հայոց ձեռքով կամ անոնց ամուր տպատանով մի (Ալթամար կղզւոյ) ապրած է. և ինչպէս կ'աւանդէ իտալացի ժամանակակից ճամբորդ մի, հօն երեք Հայ վարդապետաց խնամօք դաստիարակուած, Թէ երախտապարտ և Թէ ծանօթ էր Հայոց. ուստի, երբ յաջողեցաւ Հասանայ որդոց և Թոռանց բաժանեալ տէրութիւնը ձեռք ձգել (1499) և միացնելով զօրանալ, և ընդդէմ Օսմանեանց շարժիլ, վենետիկ սրեցին աշուրնին և ակահնին. իրենց պաշտօնէին և վաճառականաց միջոցով լուր առնուլ բաւական չեղաւ, հարցուցին և Հայոց, Թէ ի վենետիկ եկողաց և Թէ ուրիշ կողմեր գտնուողաց, մանաւանդ ի Կիպրոս, ուր կը

1. Fu da' Procuratori la Casa agli Armeni renduta, e ad abitare incominciata: ed essi cortesemente e liberalmente ricevuti, amichevole spettacolo alla Città diedero. — Bembo LIB. IV.

յաճախէին Հայք, ինչպէս վերը յիշեցինք: Ասոնց մէկն Մուրատ Անկիւ-
րացի՝ Դաւրիթէն զալով հօն (ի 26 օգոստ. 1503) պատմեց այն քաղքին
քով Հասանայ Մուրտտիան թոռան և իսմայելի մեծ պատերազմը, ուր եր-
կու կողմէն 60 կամ 70,000 մարդ ջարդուեցան, յաղթող եղաւ Մուրատ-
իան՝ վրացի գնդի մ'օգնութեամբ. բայց յետոյ բազմն յաջողեց իսմայելի:
Իսկ մեր Անկիւրացի Մուրատն պատմեց ալ որ յԱմիդ հանդիպեցաւ Ռւ-
զուն Հասանայ մէկ աղջկան, որ քրիստոնեայ էր և յԵրուսաղէմ յուխտ
կ'երթար 500 ընկերօք, և մէկտեղ եկան ինչուան ի Հալէպ:

Յաջորդ տարին (1504) յունիս ամսոյ մէջ քանի մի Հայք ի վենե-
տիկ զալով հարցուեցան և պատմեցին, թէ եօթն ամիս է որ Շահ իսմա-
յէլ յաղթեց և Մուրատիանի տիրած երկիրները նուաճեց, յանուանէ յի-
շելով Դաւրէժ, Սուլտանիա, Շրուան, Խորասան, և այլն. և վերջեր կը
պաշարէր կամ մօտեցեր էր Resugella կոչուած բերդին, որ՝ եթէ արգելք
չըլլար իր արշաւանացը՝ ինչուան հիմայ ի Հայաստան ալ մտած կ'ըլլար: —
Տասն տարի վերջը Դաւիթ եպիսկոպոս Կիպրոսի կը գրէ (23 մարտի, 1515)
երբեմն ի Կիպրոս խորհրդական եղող Դոնատոյ Լէժէ (Donato Leze կամ
Lege) ազնուականի՝ ի վենետիկ, ուր իր (Դաւթի) եղբայրն ալ գտուեր,
Շահ իսմայելի և Սուլթան Սէլիմի պատերազմը խոյ քաղքին մօտերը, կամ
ի Չալտըրան, ուր առաջինն յաղթուեցաւ, հրազէնք չունենալուն համար:
Երկրորդ թղթով մի (25 ապրիլի) Դաւիթ կ'իմացընէ նոյն բարեկամին, որ
իսմայելի իշխանութեան երկրէն Chichincaglia? (Չիչինքաճիգ), տեղէ կամ
քաղքէ՝ Հայ եպիսկոպոս մ'եկաւ իրեն քով երկու ամիս կեցաւ (ի Կիպրոս),
և շատ տեղեկութիւններ տուաւ Սուլթան Սէլիմի արշաւանաց վրայօք. որ թէ
և հետաքրքրական են, այլ մեր նպատակէն դուրս են. և այն արինահեղ
պատերազմներէն (որ քանի մի հարիւր հազար մարդ ծածկեցին մեր հայրենի
հողոց մէջ), անտարակոյս փափագելի են խաղաղական յիշատակներն անկէ
պանդխտածներուն՝ այս Ալքիականի ապահով ծոցուն մէջ:

Շարայարեւի